

В. В. Семенов, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ ІНСЦЕНУВАННЯ

Розглянуто психологічні основи формування інсценування злочину. Визначено етапи процесу інсценування. Висвітлено питання рефлексивного мислення й управління при створенні та викритті інсценування.

Рассматрены психологические основы формирования инсценировок преступлений. Определены этапы процесса инсценирования. Освещены вопросы рефлексивного мышления и управления при создании и выявлении инсценировок.

До дослідження проблеми інсценування події злочину в різних видах злочинної діяльності зверталися Є. В. Баранов, Р. С. Белкін, А. М. Васильєв, І. М. Лузгін, І. Х. Максutow, В. А. Овечкін, Н. П. Яблоков та ін. Наведені цими авторами визначення дають досить різнобічну характеристику інсценування, у якій акцентуються окремі положення. Видається за важливе розглянути криміналістичну та психологічну характеристики такого способу приховування злочинів, як інсценування.

Так, І. М. Лузгін визначав інсценування як «створення видимості іншого злочину з метою замаскувати дійсне діяння і, таким чином, увести органи розслідування в оману, ускладнити слідство»¹. При цьому важливим у його дослідженні є твердження про те, що відносини між системою зв'язків, що утворює справжню подію, і системою зв'язків, що утворює подію, яка інсценується, дозволяє при їхній схожості виявити справжній стан події злочину.

Більш розгорнуту характеристику інсценування надав Є. В. Баранов, визначивши інсценування як «свідому, умисну діяльність злочинця, спрямовану на приховування злочину або вчинення некримінальної події, шляхом видозмінення обстановки на місці події або в іншому місці з метою замаскувати справжню подію і тим самим направити слідство хибним шляхом»². Це визначення вводить у характеристику інсценування термін «діяльність», підкреслюючи складну розумову й діяльну структуру поведінки людини при підготованні інсценування.

¹ Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. — М. : Юрид. лит., 1973. — С. 48.

² Баранов Е. В. Криминалистическая сущность инсценировок и методы их разоблачения при расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / Е. В. Баранов. — М., 1977. — С. 10–11.

У криміналістичній літературі існують декілька визначень поняття «інсценування», але, на нашу думку, найбільш правильним і повним є визначення, запропоноване В. А. Овечкіним: інсценування – це обстановка місця певної події, створена штучно, яка може поєднуватися з відповідною удаваною поведінкою та повідомленням неправдивих відомостей особою, яка створила цю обстановку, з метою викликати в слідчого й інших осіб хибне пояснення події, що відбулася, і таким чином приховати істину¹.

Аналіз сутності інсценування вимагає розгляду психологічного аспекту, який може бути визначений шляхом вивчення психології суб'єкта інсценування. Злочинець психологічно готує себе до інсценування, де роль імпульсу до його здійснення відіграє сукупність мотивів. Інсценування має особливу складність побудови розумової моделі, яка є основою для подальших дій, спрямованих на її здійснення. Складність полягає в ланцюзі логічно взаємопов'язаних міркувань, що стосуються способів інсценування та рефлексивного мислення, спроб відтворення можливої розумової діяльності слідчого, а також оточуючих осіб. При цьому злочинець обирає такі варіанти інсценування й супутньої йому поведінки, які б найбільш переконували осіб у тій версії, яка була сформульована злочинцем і здійснена як найбільш оптимальна та вражаюча.

Слід зазначити, що рівень інсценування певною мірою залежить від того, у який період злочину воно здійснюється. Йдеться про такі етапи інсценування: а) підготування до злочину, коли рівень розумової діяльності не обмежений часом; б) учинення злочину, коли раптово виявляється можливість створити інсценування, а тим самим уникнути відповідальності; в) після вчинення злочину, коли обстановка й аналіз учиненого підказують, що скоєне можна приховати інсценуванням. У всіх названих позиціях рівень інтелектуальної напруженості різний і зумовлений суб'єктивними (стан психіки) та об'єктивними чинниками (пошук можливостей для інсценування). Психічний стан у всіх цих випадках у злочинця наближений до стану стресу, фрустрації, депресії, що й зумовлює наявність помилок (промахів) у створенні інсценування.

У вирішенні таких завдань переважають рефлексивне мислення та управління, де перше передбачає програвання уявної моделі інсценування, яка буде проаналізована слідчим як справжня подія, друге – управління – передбачає те, що створена структура інсценування керує мисленням слідчого, акцентуючи останнього на факти й обставини, які є найбільш переконливими

¹ Див.: Овечкин В. А. Расследование преступлений скрытых инсценировками : учеб. пособ. / В. А. Овечкин. — Х. : Харьков. юрид. ин-т, 1979. — С. 32.

відповідно до дійсних обставин тієї версії, що висувається та підказується злочинцем. У цьому сенсі створюється розумова платформа, за якою виводиться неправильне, хибне уявлення.

Тосовно злочинів різного виду злочинці залежно від мотивів, оточення й низки інших обставин інсценують події, що носять різний характер, у тому числі некримінальний.

Поведінка людини завжди відображається в навколишньому середовищі у вигляді комплексного особистісно-регуляційного «сліду». Поведінковий слід завжди присутній на місці події та зберігає в собі досить значний обсяг криміналістично-значущої інформації про особу злочинця¹. Морально-психологічні властивості особи злочинця перебувають у діалектичній єдності з його соціальними властивостями й виявами. Специфічні риси, які його характеризують, виявляються насамперед у поведінці, що передувє вчиненню злочину². В усіх категоріях таких злочинів особа злочинця виступає свого роду носієм інтелектуальних завдань, які містять безліч невідомих, що підлягають установленню та з'ясуванню. Злочинець не тільки моделює, а й надає події нібито природного вияву, і тому при її аналізі не завжди можна виявити та простежити ту помилку, яка порушує схему події. У практиці розслідування інсценування буває настільки складним і проміркованим, що тягне за собою випадки залишення злочинів нерозкритими. Саме тому дуже важливим є ретельний аналіз обстановки, комплексу слідів, показань свідків та іншої інформації, що дає змогу виявити припущені злочинцем помилки.

Особа злочинця, як і будь-якої іншої людини, характеризується безліччю різних ознак. Це соціальні зв'язки (політичні, трудові, побутові, родинні тощо); морально-політичні якості (світогляд, спрямованість, переконання, інтереси); психологічні властивості й особливості (інтелект, вольові якості, емоційні особливості, темперамент); демографічні та фізичні дані (стать, вік, стан здоров'я; біографія, життєвий досвід, освіта, заслуги і провини перед суспільством).

Саме ж поняття «особа злочинця» І. М. Даньшин пропонує визначити як: сукупність істотних і стійких соціальних ознак і соціально зумовлених біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у вчиненому конкретному злочині (злочинах) під вирішальним впливом негативних обставин

¹ Див.: Антонов Ю. М. Психология преступления и наказания / Ю. М. Антонов, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. — М. : Пенатес-Пенаты, 2000. — С. 75.

² Див.: Волков Б. С. Личность преступника (уголовно-правовое и криминологическое исследование) / Б. С. Волков. — Казань : Изд-во Казанск. гос. ун-та, 1972. — С. 15–22; Кондрашков Н. Н. Личность преступника / Н. Н. Кондрашков, В. Н. Кудрявцев. — М. : Юрид. лит., 1971. — С. 12.

зовнішнього середовища, надають скоєному діянню характер суспільної небезпечності, а винної особи (даному індивіду) – властивості суспільної небезпечності, у зв'язку з чим він і приймається до відповідальності, передбаченої кримінальним законом¹.

Для типологічного розроблення видового поняття особи злочинця є доцільним як основні ознаки обрати такі кримінологічні критерії, як глибина і стійкість антисуспільної спрямованості. Крім того, М. Ю. Валуйська пропонує використовувати ще один додатковий критерій, який має кримінально-правову природу та може рельєфно відобразити внутрішньотипові структурні відмінності досліджуваної сукупності. Це критерій, що характеризує ступінь участі особи у вчиненні злочину (з урахуванням видів співучасті, передбачених ст. 19 КК України). Уточнюючими параметрами названих критеріїв, вона називає такі:

- 1) домінуючі інстинкти;
- 2) умови соціалізації (особливо ранньої);
- 3) темперамент;
- 4) інтелект;
- 5) вольові якості;
- 6) мотивацію злочину (у тому числі ступінь віддалення від умовної психологічної норми рушійних сил конфлікту, який виявився у вчиненні злочину);
- 7) суб'єктивну кількість зусиль, докладених для досягнення злочинного результату (фізичних, інтелектуальних), а також психологічне навантаження з подолання психологічних бар'єрів);
- 8) ступінь підготовленості злочину².

Стосовно різних видів злочинів, приховуваних інсценуванням, можливо, є необхідність доповнити названі характеристики такими позиціями.

1. Витонченість в обранні способу вчинення та приховування злочину.

2. Індивідуальні якості злочинця, які впливають на спосіб інсценування (створення інтелектуальної моделі).

Для виявлення інсценування дуже важливо мати уявлення про психологію особи, яка приховує дійсну картину того, що сталося. Слідчий повинен правильно використовувати можливості

¹ Див.: *Даншин И. Н.* К вопросу о понятии личности преступника / И. Н. Даншин // Проблемы соц. законности : респ. межвед. науч. сб. — 1980. — Вып. 6. — С. 117–126.

² Див.: *Валуйская М. Ю.* К вопросу о типологии лиц, совершивших умышленные убийства при отягчающих обстоятельствах / М. Ю. Валуйская // Вісн. Луганськ. ін-ту внутр. справ МВС України : наук. теоретич. журнал. — 2000. — Вип. 2. — С. 140.

рефлексивного мислення. Саме ж поняття «рефлексія» включає такі процеси, як проникнення особи в явища чужої свідомості, пізнання їх людиною й подання, «моделювання» цих явищ у своєму внутрішньому світі¹.

Рефлексивне мислення має велике значення при створенні інсценування, оскільки імітує не тільки власне уявлення про її дійсність, а й мислення слідчого, аналізує всю доказову інформацію. При цьому перевага особи в рефлексивному мисленні визначається: а) загальноосвітнім рівнем; б) рівнем професійної підготовки; в) рівнем обізнаності про подію; г) умінням будувати та варіювати розумові моделі інших осіб².

Застосування інсценування викликає особливу складність у побудові уявної моделі злочину, яка є основою, підґрунтям для дій, спрямованих на його розслідування. Складність пов'язана з багатоваріантністю логічних міркувань, які стосуються способів інсценування та рефлексивного мислення, що подумки програваться слідчим, а також особами, причетними до розслідування.

В основі інсценування злочину завжди лежить штучне створення матеріальних слідів. Поведінка й повідомлення виконавця інсценування або пов'язаних з ним осіб, які мають на меті посилення впливу на слідчого матеріальних слідів, завжди є доповненням до них, хоча за часом можуть і передувати їхньому виявленню та сприйняттю слідчим. Є немало випадків, коли виконавці інсценування самі повідомляють органу розслідування про виявлення ними ознак учиненого злочину або про виникнення в них припущень про можливе його вчинення.

Слід пам'ятати, що в основі інсценування місця події лежить рефлексивне мислення, яке дає змогу керувати уявними процесами, а отже, діями конфліктної сторони. Таким чином, за наявності інсценування злочинець може здійснювати рефлексивне керування слідчим у процесі огляду їм місця події та проведення інших слідчих дій. При цьому злочинець має на меті ввести слідчого в оману щодо події, яка фактично сталася на місці, викликати хибне припущення про існування іншої події й таким чином

¹ Див.: Баранов П. В. Рефлексивное управление и рефлексивная структура решений в играх двух лиц со строгим соперничеством. Проблемы принятия решений / П. В. Баранов. — М. : Мысль, 1976. — С. 127–146.

² Докладніше про це див.: Лефевр В. А. Алгебра конфликта / В. А. Лефевр, Г. Л. Смолян. — М. : Знание, 1969. — С. 33. — (Серия «Новое в жизни, науке и технике»); Богинский В. Е. Рефлексивное управление при допросе : учеб. пособие. / В. Е. Богинский. — Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1983. — С. 23; Коновалова В. Е. Убийство: искусство расследования / В. Е. Коновалова. — Х. : Факт, 2001. — С. 184–185.

приховати істину. Іншими словами, особа, яка проводить розслідування, спрямовується злочинцем вигідним для нього хибним шляхом.

При створенні інсценування особа приводить місце події в такий вигляд, аби основні деталі події, яка інсценується, були помічені слідчим, щоб на них звернули увагу та повірили в них. У цьому відношенні шляхи створення інсценування можуть бути такими:

- 1) штучне створення обстановки місця певної події;
- 2) зміна деяких елементів (деталей) уже існуючої обстановки місця події (переміщення предметів, знищення слідів тощо).

У процесі здійснення інсценування можна виділити три етапи:

- 1) уявне інсценування – формування у свідомості суб'єкта уявлень про ту обстановку, яку він бажає створити, аби замаскувати вчинений злочин;
- 2) реалізація задуму, утілення його в життя у формі інсценування;
- 3) підготування аргументації, що пояснює встановлені слідчим факти.

Звернемося до кожного з названих етапів. Так, перший етап, що стосується до формування ідеї злочину та створення її уявної моделі, завжди становить певну складність, оскільки містить дві позиції – учинення злочину і його приховування. Мислення передбачає найбільш оптимальний спосіб учинення злочину, який може маскуватись (інсценуватись) різними прийомами. У цих випадках перебираються всі відомі способи й обирається той, який відповідно до ситуації виявиться найбільш природним, що відповідатиме розвитку події, яка не має кримінального характеру. Залежно від складності інтелектуальної моделі вона може бути реалізована досить повно й логічно, а може мати певні порушення, промахи, які згодом виступають як негативні обставини.

Другий етап – реалізація злочинного задуму – за своєю сутністю є найбільш складним, оскільки вимагає психічних і фізичних зусиль особи, які повинні бути підпорядковані створеній моделі. Однак це не завжди втілюється. Можуть виникнути різні перешкоди, що заважають здійсненню задуму. Останнє призводить до того, що модель інсценування має змінюватися, нерідко трапляються випадки, коли від неї взагалі відмовляються, або вона виконується частково.

Третій етап – підготування аргументації для можливого пояснення в разі виникнення підозри вимагає створення доказів непричетності.